

18. Prečan V. Nezávisla literatura a samizdat v Československu 70. a 80. let / V.Prečan // Prečan V. V kradenem čase. Vyběr ze studii, článku a úvah z let 1973-1993 Uspořadal M. Drápala / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. – Brno: Doplněk, 1994. – S. 373-391.
19. Prečan V. Nezávisle dějepisectví v Československu 1969-1980 / V. Prečan // Prečan V. V kradenem čase. Vyběr ze studii, článku a úvah z let 1973-1993. Uspořadal M.Drapala / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. – Brno: Doplněk, 1994. – S. 302-319.
20. Vilimek T. Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968. – Praha: Vyšehrad-Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2010. – 383 s.

УДК 323.3

М.Гон

ОКАЗИАЛЬНИЙ І КОНВЕНЦІОНАЛЬНИЙ НАТОВПИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

У статті досліджено участь натовпу в суспільно-політичних процесах другої половини 1980-х – першій половині 1990-х рр. у СРСР та на пострадянському просторі. Автор поділяє натовп за критерієм організації, з'ясовує детермінанти тогочасної політичної мобілізації громадян, а також латентний парадокс масової політичної участі, який породжував «ритуали одностайності».

Ключові слова: натовп, маса, пострадянський простір, демократичний транзит, громадськість.

В статье исследовано участие толпы в общественно-политических процессах второй половины 1980-х – первой половины 1990-х гг. в СРСР и на постсоветском пространстве. Автор предлагает делить толпу по критерию организации, определяет детерминанты политической мобилизации граждан того времени, а также латентный парадокс массового политического участия, который порождал «ритуалы единодушия».

Ключевые слова: толпа, масса, постсоветское пространство, демократический транзит, общественность.

The article deals with the role of the crowd in socio-political processes of the second half of 1980-th – first half 1990-th years in USSR

and on the postsoviet area. The author divides crowd after the criterion of organization, inquires the determinants of political mobilization of citizens of that time, and also the latent paradox of mass political participation, which caused the «rituals of consensus».

Key words: crowd, mass, post-Soviet area, democratic transit, public.

The article deals with the role of the crowd in socio-political processes of the second half of 1980-s – first half 1990-s years in USSR and on the post-Soviet area. The author divides crowd into observers (who showed a lack of interest in socio-political life) and those who were direct participants in the beginning of democratic transit.

The second are the subject of the study. Using arguments of different scientists, M.Gon divides crowd into «assembled» and «unassembled public». Particular attention he pays to the criteria of the organization, and therefore divides the crowd into the occasional (that occurs randomly as a spontaneous manifestation of accumulated dissent, etc.) and conventional (that occurs due to the efforts of the organizers of various political events). Thus, to his opinion, organized crowd is a product of collective aspirations and beliefs that mature in the group, or at least in some circumstances.

The study of the problem of political participation in conditions of democratic transit on the post-Soviet area prompted the author of the article to separate the group of those, whom he treats as «present». He notes that in time when in society hover the expectations of change, apolitical citizens can change their position or join to the political process as gaping persons.

The author argues that responded to the call of political elites, the crowd becomes an active participant in the political process. Therefore, it should be determined not so much because of the account of quantitative criterion, but because of (in) perception of its political position. This statement M.Gon uses to make the assumptions that namely ideological factor is a determining criterion for those, who at the time of the Soviet Union actively operated the phrase «the masses».

Pondering about national assemblies of late 1980s – early 1990s, the author states, that unanimous perception of speeches by participants became a platform for participating in «rituals of consensus». The latter, according to the author, is a kind of marker for the transformation of socially active part of community in those who united (and at the same time «affected») by unanimity of estimates, judgments requirements.

Key words: *crowd, mass, post-Soviet area, democratic transit, public.*

Крах СРСР і Югославії, утворення на їхніх уламках суверенних національних держав, з одного боку, об'єднання ФРН та НДР, з другого, інші знакові події в колишніх країнах т.зв. соціалістичного табору, власне – стрімке прощання з «лівим експериментом» і соціалістичними цінностями створили в Східній Європі той простір, який сприяє з'ясуванню нових нюансів стосовно суб'єктності різною мірою політизованої громадськості в суспільно-політичному житті. Більше того, крах тоталітаризму в низці східноєвропейських країн, спроба їх громадськості здійснити стрімкий «стрибок» до демократичного суспільства визначили сутність трансформаційних процесів у цьому регіоні. Тим самим еволюція політичних режимів у низці країн визначила той геополітичний простір, який став своєрідним «полігоном» для вивчення проблеми участі суб'єктів політичних процесів як на індивідуальному, так і груповому рівнях. Саме ця диспозиція визначає критерії обрання нами вказаного в назві статті предмету дослідження та її *актуальність*.

Різні аспекти «життєдіяльності» маси, зокрема – особливостей її формування й функціонування досліджувалися багатьма вченими. Принаймні, *ступінь вивчення проблеми* на теоретико-методологічному рівні може бути відтворений переліком таких авторитетів у цій царині, як, наприклад, Г.Лебон [2], Хосе Ортега-і-Гассет [6], С.Московіті [3], а також тих представників наукової думки, хто, використовуючи праці названих авторитетів, прилучився до вивчення феномену маси/натовпу. Серед них – російські вчені Д.Ольшанський [5], А.Назаретян [4], українська дослідниця В.Токарева. Остання, зокрема, в своєму дисертаційному дослідженні з'ясувала типологію ідей та вірувань натовпу, які теоретично осмислені соціально-політичною думкою минулого століття [11].

Мета нашої статті – проаналізувати участь громадськості в демократичному транзиті. Ми намагаємося визначити основні механізми виникнення т.зв. натовпу та його участі в суспільно-політичних процесах на пострадянському просторі в другій половині 1980-х рр. – на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Осмислення запропонованої проблеми спонукає відразу ж визначитися в тому, що громадськість СРСР не репрезентувала одностайності в оцінці «перебудови» й тим більше краху колишньої наддержави. Промовисте свідчення цього – горезвісний путч, учасники якого здійснили відчайдушну спробу врятувати державу, яка втратила кредит довіри громадян і була приречена відійти у небуття.

Звичайно, першочерговими претендентами на статус «маси» в досліджуваному геополітичному просторі є ті сучасники, які виявили повну індіферентність до глибинної кризи СРСР та його стрімкого розвалу. Цю групу, як і тих, хто не інтегрувався в тогочасне буремне політичне життя, можна визначити як спостерігачів. Використання цього слова в якості терміну, дослідницького інструментарію, на наш погляд, влучно відображає сутність позиції тієї частини населення, котра в умовах демократичного транзиту демонструвала аполітичність.

Проте головним об'єктом нашої уваги є не спостерігачі. Ми зосереджуємо увагу на тих сучасниках другої половини 1980-х – першій половині 1990-х рр., які не залишилися на манівцях перехідного періоду, а навпаки – були його безпосередніми учасниками. Їхню суб'єктність трактуємо в контексті тих міркувань, що сформульовані А.Маршем, котрий в ортодоксальній і неортодоксальній формах політичної участі з-поміж іншого виділяє такі: участь у групах формальних інтересів, групова громадянська непоко́ра, бойкотування, неофіційні страйки тощо [8, с. 25]. Ми поділяємо позицію українського вченого Н.Ротар, яка під політичною участю пропонує розуміти дії індивідів або груп, «...що здійснюються з метою вираження власних інтересів і, відповідно, як вплив на зміст політичних рішень, які ухвалюються на різних рівнях реалізації державної влади» [8, с. 34].

Фокусування уваги на натовпі як специфічній ситуативно функціональній у світі політики групі змушує конкретизувати її розуміння. Задля цього ми використовуємо таке твердження Хосе Ортеги-і-Гассета: «Натовп – поняття кількісне та візуальне: множина. Переведемо його, не викривлюючи, на мову соціології. І отримаємо «масу» [6, с. 309]. Це – первинний «образ» натовпу,

який слугує нам своєрідним стартовим майданчиком для осмислення обраної теми. Нове «обличчя» маси, її внутрішня сутність формується в процесі політичної участі в умовах демократичного транзиту.

Розмірковуючи над обраною проблемою, мусимо врахувати специфічну ознаку перехідного періоду другої половини 1980-х – першої половини 1990-х рр., – поступове формування «протоінформаційного» простору. Йдеться про особливість функціонування в той час засобів масової інформації. З одного боку, вони залишалися державними, з іншого ж – містили численні критичні статті, які спонукали реципієнтів до переосмислення й переоцінки суспільно-політичних процесів у СРСР. З часом його інформаційний простір почав наповнюватися модерним «самвидавом»: листівки, прокламації, іншого роду друкована продукція новопосталих суб'єктів суспільно-політичних процесів стала наповнювати комунікативні канали поміж регіональними політичними елітами й мешканцями тих чи інших територій. У радянській Україні цей процес особливо контрастно простежувався в її західній частині, де відбулося відродження словосполучення «галицький П'ємонт», котре визначало архітектоніку прагнень більшої частини її мешканців.

Зауважимо, що тогочасний «протоінформаційний» простір здебільшого справляв шокуюче враження на громадськість. Нове прочитання політичних процесів у СРСР та окремих республіках стало для багатьох громадян не тільки імпульсом для їх самоосвіти, а й каталізатором політичної соціалізації. Такий вплив на читачів мав, наприклад, журнал «Огонёк» у час, коли його головним редактором був В.Коротич.

Роздуми з приводу «протоінформаційного» простору важливі з огляду на проблему формування громадської думки. Вітчизняна дослідниця В.Токарева з цього приводу зауважує: широке застосування інформаційних ресурсів усталює функціональність соціального феномену розмови. Вона є діалогом, який постає внаслідок поширення ідей, почуттів, уявлень громадян [11, с. 8].

Саме вербальна чи будь-якого іншого роду розмова, діалог потенційних політичних союзників сприяв початку / усталенню процесу політичної соціалізації, формування нової політичної

культури, що особливо чітко простежувалося в молодіжному середовищі. Водночас свідома інтеграція в простір політики не оминула й інших вікових груп, котрі відмовилися від стратегії акомодатії. Як перші, так і другі поступово коригували свою політичну культуру новими ідеологіями й цінностями. Специфіка тогочасних змін на індивідуальному рівні визначалася тим, що нові політичні ідеали, якими озброювалися громадяни, конструювалися на нових, власне демократичних цінностях. Як не дивно на перший погляд, це нове політичне середовище стало простором, у якому поступово виникали передумови для «інституціоналізації» натовпу.

Його постання в контексті політичних процесів спонукає зосередити увагу передусім на чиннику організації. Саме він вказує на правомірність твердження про багатолікість натовпу. В контексті політичної участі первинне негативне навантаження, яке асоціативно викликає це слово, суттєво коригується. Адже натовп може виникати хаотично, як спонтанний прояв накопичених протестних настроїв тощо, а одночасно і в результаті відповідної організації. Так, наприклад, опозиційні комуністичній владі сили збирали численних слухачів завдяки закликам до участі в мітингах. Натовп (у кількісному його вираженні – ознака, на яку звертає увагу Х.Ортега-і-Гассет) виникав у той час на площах міст як результат заздалегідь підготовленої акції її організаторами й ставав формою прояву оцінки громадянами стилю управління влади, її національної і соціальної політики тощо. Такий натовп, велелюдне зібрання, що відбувається завдяки зусиллям організаторів, класифікують конвенціональним [4, с. 33] і протиставляють натовпу оказіональному, тобто випадковому. Останній здебільшого постає не в результаті прояву політичної активності громадян, а є аполітичним, його виникнення часто-густо педалюється іншими каталізаторами.

Зауважимо, що констатований поділ натовпу за критерієм організації не завжди описується в категоріях «конвенціонального» й «оказіонального». С.Московічі оперує поняттями «спонтанного» та «організованого» натовпу. Проте важливою є не тільки констатація неспівпадіння класифікації, яку репрезентують різні вчені. Суттєвішим для вивчення

досліджуваного питання є твердження С.Московічі про те, що спонтанний натовп завжди утворюється в результаті дії «фізичного» фактору (скажімо, недотримання графіку руху громадським транспортом), завдяки серії спонук такого ґтибу, тим часом як організований натовп – це продукт, який постає внаслідок певних обставин, які визрівають у лоні групи, внаслідок колективних прагнень, вірувань [3, с. 205]. Це міркування французького вченого застосовуємо як другий (поруч із чинником організації) маркер для «розпізнавання» досліджуваних груп.

Осмыслиючи політичні процеси в час кризи й краху СРСР, мусимо враховувати й те, що окремі вчені пропонують вважати різновидом маси «зібрану» й «незібрану публіку». Першими, згідно Д.Ольшанського, є учасники мітингів чи іншого роду зібрань, а другої – електоральні маси, «...які виникають у результаті політичної реклами» [5, с. 29].

Ще одне міркування теоретичного характеру стосується «присутніх». В умовах демократичного транзиту, коли в суспільстві витає очікування змін, аполітичні громадяни можуть змінити свою позицію або ж прилучитися до політичного процесу в якості зівак. Приклад цього – події вересня 1993 р., коли відбувся конфлікт поміж Б.Єльциним і російським парламентом: президент, обвинувачуючи членів законодавчого органу в бойкоті реформ, розпустив його, а останній, не погодившись з діями глави держави, звільнив президента. На заклик парламенту захищати його прибули не тільки представники різних політичних сил. Очевидець тих подій згадує, що до Останкіно, де очіувалося збройне зіткнення, прийшли навіть жінки з дітлахами подивитися на очікуване видовище [1].

Такі зіваки – класичний приклад оказіального натовпу. Він – супутник політичного життя в будь-яку епоху: як у час суспільних конфліктів, так і тоді, коли громадяни не виявляють невдоволення діями влади. Вдалиий опис виникнення випадкового натовпу «побутового ґтибу» знаходимо, наприклад, у В.Маяковського, який поетичною строфою відобразив перетворення добропорядних громадян у зівак, котрі споглядають за муками тварини (вірш «Хорошее отношение к лошадям», 1918 р.).

Показові приклади фігурування в політичних конфліктах конвенціонального та оказіального натовпів дає початок 1990-х рр. Згадаймо, наприклад, події серпневого путчу 1991 р., коли члени Державного комітету з надзвичайного стану здійснили спробу усунути з посади президента М.Горбачова. Ось як згодом описувалися ці події очевидцем: «На заклик російської влади біля Будинку Ради Російської Федерації («Білого будинку») зібралися маси москвичів, серед яких були представники найрізноманітніших соціальних груп – від демократичної громадськості, студентської молоді, інтелігенції та ветеранів Афганської війни до учасників кримінальних структур та «дрібної буржуазії» [9]. Інший політичний конфлікт, безпосередніми суб'єктами якого виступили президент Б.Єльцин та законодавчий орган, а громадськість включилася в нього, демонструючи різні варіанти постання маси, – події літа 1993 р. у Росії. Ось відтворення перебігу подій 24 серпня в Москві його учасником: «До будівлі Верховної Ради – Білого будинку почали приходити громадяни та активісти багатьох організацій та громадських об'єднань, стихійно утворився безтерміновий мітинг. Біля парламенту зводяться барикади... Люди прибувають з усіх міст Росії та інших республік колишнього Союзу... В ніч з 28 на 29 грудня відбуваються зіткнення повсталого народу з силами МВС...» [10].

Емпірика такого роду спонукає констатувати корекцію ества маси. Критерієм для такого висновку слугує фактор політичної мобілізації. Адже, відгукнувшись на заклик однієї з конфліктуючих сторін, натовп постає активним його учасником. Відтак його амплуа сприймається не стільки внаслідок урахування «статистичного» (кількісного) критерію, скільки завдяки (не)сприйняттю його політичної позиції. Ці міркування спонукають висловити припущення стосовно того, що саме ідеологічний фактор слугував визначальним критерієм для тих, хто в час існування СРСР активно оперував ідейно вихолощеним на сьогодні словосполученням «широкі народні маси».

Однією з форм політичної участі натовпу кінця 1980-х – початку 1990-х рр. стали віче. Їх велелюдність – фактор неоднозначний. Вона, зрозуміло, – індикатор того, що учасники

мітингу чи іншого роду зібрання виявляли інтерес до суспільно-політичного життя. Своєю присутністю на заходах, які організовувалися опонентами комуністів, вони засвідчували як функціональність механізму політичної мобілізації, так і свою громадянську позицію.

Водночас роль, яку відігравала більшість присутніх, функція слухачів-реципієнтів, ставала запорукою набуття ними нової якості. Її сутність можна визначити категорією суспільно-політичного життя античного світу відомою як акламація. Йдеться про ухвалу чи відхилення рішення учасниками зібрання не завдяки підрахунку голосів, а внаслідок прояву реакції індивіда на почуте вигуками, репліками тощо. Осмислюючи механізм народної акламації в стародавньому Римі, французький учений П.Розанвалон стверджує, що його учасники грали в ньому різні ролі: «Натовп визнавався і підносився в своєму значенні через те, що він мав [можливість] висловитися, тоді як достойникам потрібні були вигуки визнання, щоб легітимізуватися» [7, с. 31–32].

Це твердження вченого можна застосувати для аналізу подій у досліджуваному нами хронотопі. Попри очевидну ризикованість механічного перенесення ролей «натовпу» й «достойників» у реалії демократичного транзиту, маємо підстави стверджувати: як у перших, так і других неважко віднайти образи учасників зібрань кінця ХХ ст. на пострадянському просторі. Принаймні часто-густо присутні на зібраннях й віче сприймали й поділяли риторику ораторів. Відтак нерідко слухачі ставали частиною того цілого, яке осмислювало минуле й сучасне в параметрах оцінок, котрі артикулювалися промовцями. Не будучи тими, хто вів інших учасників зібрань за собою – функція, скажемо так, творчої меншості, яка, згідно Х.Ортеги-і-Гассета, вирізняє лідерів від маси – вони ставали складовою частиною одностайно мислячої більшості. В цій єдності можна побачити важливий індикатор потрапляння в пастку «натовпу», який пропонуємо окреслювати поняттям присутності. Ним визначаємо такий дуалізм, за якого участь у різного роду зібраннях засвідчує вияв політичної свідомості й активності, а потрапляння в «капкан» артикульованих промовцями цінностей,

нездатність/небажання критично осмислювати почуте – проявом «вливання» в групу, яка в своїх подальших діях і судженнях керується ідеалами «сакралізованих» ними лідерів. Отже, використовуючи понятійний апарат, котрим послугується П.Розанвалон, можемо вести мову про «ритуали одностайності» [7, 31–32]. В умовах демократичного транзиту вони ставали перманентним свідченням виходу на політичну арену новоявленого учасника – громадськості, загалу, т.зв. народу, який виявляв свою особливість тим, що включився в суспільно-політичне життя добровільно, демонструючи при цьому демократичну налаштованість і часто-густо «ураженість» одностайністю оцінок, суджень, вимог.

Специфіку такої політичної участі проілюструємо подіями «Помаранчевої революції». В перші її дні студенти одного з вишів Рівного скандували речитативом: «Януковича на нари, тоді підемо на пари». Підхоплена кількома тисячами присутніх строфа, що злетіла з вуст когось з протестуючих, ситуативно об'єднала численних маніфестантів. При цьому, захищаючи результати народного волевиявлення, протестуючи проти намірів влади знехтувати одним з основоположних принципів демократії, вони не помічали того, що їх скандування стало суголосним вимозі політичного лінчування, порушувало принцип презумпції невинуватості. Демократична налаштованість й ситуативна політична активізація для багатьох стала пасткою потрапляння в «її величність» масу.

Зосередження уваги на натовпі спонукає пошук відповіді на питання стосовно тих, хто здійснював функцію лідерства. Власне, діяльність останньої – одна з передумов виникнення, скажемо так, політичних зівак. У реаліях «перебудови» вони мають принаймні два амплуа: адже вони – це громадяни, які, реагуючи на кризовий для суспільства стан, демонструють громадянську свідомість; але водночас вони постають як та «маса», котра потребує «еліксиру зцілення», формула якого відома не їм, а комусь – тому, хто «має право» оголошувати свої міркування прилюдно. Тим, хто є не реципієнтом, а артикулятором.

Це природне латентне відчуття тих, хто формує масу. Адже, як стверджував Г.Лебон, натовп підкорюється вождям

інстинктивно. Воля останніх трактується ним своєрідним магнітом: «...навколо нього кристалізуються та об'єднуються думки» [2].

В умовах бодай часткової лібералізації, тим паче демократичного транзиту носіями волі виступають політичні еліти. Сповідувана ними система цінностей, суспільна активність є імперативними передумовами політичної мобілізації громадян, а отже – предтечею формування маси. Остання виступає постійним фігурантом політичних процесів, адже уособлює той ресурс, без якого еліти неспроможні досягти втілення своїх політичних ідеалів у практику. Відтак маємо підстави стверджувати, що поміж ними встановлюється взаємовигідний зв'язок: артикуляція елітами своїх поглядів і оцінок спричиняє формування цільової аудиторії слухачів (натовпу); водночас політично активна частина громадян потребує провідників, а отже – виступає в ролі того природного середовища, яке своєю присутністю в прямому й переносному значенні слова легітимізує лідерство окремих осіб.

Ці судження дозволяють вести мову про парадокс, який ґрунтується на факторі політизації свідомості. Вона є необхідною передумовою політичної участі, а водночас створює умови для «інституціоналізації» маси як суб'єкта політичних процесів. Таке її єство формує, зрозуміло, не послідовна участь у процесі демократизації громадян, а співпадіння сповідуваних ними цілей, готовність тих, хто об'єднаний спільними судженнями, думками й переконаннями в формалізовану чи неформалізовану групу домагатися їх реалізації під орудою «творчої меншості». Остання, власне ж – політична еліта, здобуває від загалу право здійснювати функцію керівництва ним. Таке «делегування повноважень» особливо чітко простежувалося тоді, коли накопичений потенціал протесту спонукав сотні тисяч громадян до участі в різного роду зібраннях. Своєю емоційною підтримкою промовців, ба більше – самою добровільною присутністю на заходах такого штибу вони зводили на «п'єдестали» тих, хто згодом закріпив за собою статус еліт.

Висновки. За критерієм організації натовп поділяють на конвенціональний і оказіональний. «Системоутворюючим» чинником першого як суб'єкта політики є колективні експектації,

які відображають оцінки громадськістю суспільних реалій та їхніх сподівань. В умовах демократичного транзиту такі невдоволені існуючим статус-кво громадяни є потенційною соціальною базою натовпу.

Їхня участь у суспільно-політичному житті – основний маркер для відмежування конвенціонального натовпу від спостерігачів. Останні, на наш погляд, є власне масою, адже її «складові компоненти» відмовляються від авторства в формуванні свого ж майбутнього, прийдешнього держави, громадянами якої вони є. Поруч із ними – політичні зівачи, котрі формують соціальне середовище натовпу оказіонального.

Масовій інтеграції громадян у політичне життя в час кризи СРСР, здійснення політики «гласності» сприяв той новий інформаційний простір, сутність якого умовно визначаємо «протоінформаційним». Саме він, поруч із друкованою продукцією новопосталих політичних акторів, сприяв прилученню громадськості до нових політичних цінностей. Вони пропагувалися на численних зібраннях й завдяки функціональності «механізму» акламації сприяли інтеграції їх учасників до тієї маси, яку, вважаємо, слід трактувати масою політизованою.

«Членство» в ній визначає фактор громадської активності. Водночас вряди-годи вона забезпечує лише таку фізичну участь у тих чи інших заходах, котра суголосна присутності. Тобто характеризується некритичним сприйняттям почутого – фактор, який породжує «ритуали одностайності».

У цьому вбачаємо латентний парадокс масової політичної участі в умовах трансформаційних процесів. З одного боку, вона відображає стрімке зростання політичної свідомості громадян, їхню інтеграцію у вироблення проекту майбутнього держави; з другого, «ритуали одностайності», котрі демонструє об'єднана спільним світоглядом і політичними цінностями маса, є тим соціальним середовищем, яке демонструє потребу політичного лідерства й легітимізує його.

Джерела та література

1. Белый дом – 1993. – Режим доступу: <http://etema.info/istoriya/belyj-dom-1993/411/>

2. Лебон Г. Вожаки толпы / Гюстав Лебон. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/tolpa.htm>
3. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С.Московичи / Пер. с фр. – М.: «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 480 с.
4. Назаретян А.П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи. Лекции по социальной и политической психологии / А.П. Назаретян. – СПб.: Питер, 2004. –192 с.
5. Ольшанский Д.В. Психология масс / Д.В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Хосе Ортега-и-Гассет / Вступ. ст. Г.М. Фридлендера; Сост. В.Е. Багно. – М.: Искусство, 1991. – 588 с.
7. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / Пер. з фр. Євгена Марічева. – Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
8. Ротар Н.Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Монографія / Н.Ю. Ротар. – Чернівці: Рута, 2007. – 472 с.
9. Событие. Августовский путч 1991 года. – Режим доступу: <http://www.pmoney.ru/txt.asp?sec=205&id=913707>
10. 3-4 октября 1993 года. Триумф Ельцина. – Режим доступу: <http://forum-msk.org>
11. Токарева В.І. Вождь і маса. Соціологія натовпу від Г.Лебона до Е.Канетті: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня к.і.н.: спец. 22.00.01 «теорія та історія соціології» / В.І. Токарева. – К., 1999. – 19 с.

УДК 930.1(437.6)

I.Martynchuk

**THE SLOVAK REPUBLIC AND NATO:
THE POLITICAL INCOMPATIBILITY OF 1993-1997**

The subject of the article is the relations of the Slovak Republic and the North Atlantic Alliance in 1993-1997, i.e. immediately after the proclamation of the independence of Slovakia and to the Madrid Summit,